
Н. Юсова

**СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЕТНОГЕНЕТИКИ
(В СВІТЛІ ГЛОТОГОНІЧНОЇ ТЕОРІЇ М.МАРРА)**

Останнім часом у вітчизняній гуманітаристиці поновився інтерес до наукової спадщини засновника яфетидології, лінгвіста-сходознавця, академіка АН СРСР М. Марра¹. Він і його вчення були надзвичайно популярні в добу становлення радянської науки, а також зберігали своє значення в різних галузях гуманітарних наук (насамперед – у мовознавстві) до початку 1950-х рр.² Інспірована „згори”³ в травні 1950 р. дискусія з приводу вчення М. Я. Марра, розпочала чергову ідеологічну кампанію, яка захопила гуманітарні галузі науки. Напрямок кампанії задавався опублікованими літом цього року в газеті „Правда” сталінськими замітками і відповідями на листи читачів стосовно „марксизму в мовознавстві”, інакше кажучи – методологічних хиб марризму. В тому ж, 1950 р., сталінські нотатки були об’єднані в книзі „Марксизм і питання мовознавства”. Вихід цієї книги поклав крапку у дискусії і покінчив з провідним статусом теорій М. Марра в мовознавстві та інших деяких інших гуманітарних науках.

Складовою частиною вчення М. Марра (яке називали – „новим вченням про мову”) була так звана глотогонічна теорія. Вона слугувала як головна методологічна основа етногенетичних досліджень. Саме спираючись на неї, М. Марр і його адепти робили важливі політичні висновки, в першу чергу ті, що стосувалися вирішення національних питань. Марризм, як і методологія історії М. Покровського, були в ключових положеннях суголосні інтернаціоналістичній складовій ідеології більшовизму, що мало важливе внутрішньо- й зовнішньополітичне значення. Втім, якщо методологія М. Покровського в середині 1930-х рр. була засуджена, то марристські підходи й надалі пробували застосовувати у своїх дослідженнях радянські етногенетики (М. Артамонов, М. Державін, П. Третьяков, О. Удальцов, С. Юшков та ін.), передусім при викладі механізму виникнення народності.

Аналіз вчення М. Марра і його послідовників, а також розгляд впливу марризму на тогочасну політику і науку, було вдало зроблено В. Шнірельманом⁴. А тому в репрезентованій тут статті багато у чому спираємося на його судження і спостереження. Дотичні до заявленої теми аспекти розглядалися і у спільній статті О. Аксьонової й М. Васильєва⁵.

Спочатку розглянемо сутність глотогонічної теорії. Її основне підґрунтя створював постулат М. Марра про те, що мовний генезис

проходив шляхом змішання і „схрещення” мов. З цього виходило, що усі народи утворились автохтонним шляхом. Згідно з вченням М. Марра – мова, культура, раса, релігія тощо – це історичні категорії, а культури й мови, у тому числі й давні, були не просто змішаними, а ще й класовими за своєю суттю⁶.

Як зазначає російський етнолог В. Шнірельман, класовий принцип побудови будь-якої культури набув у М. Марра універсального всеосяжного значення⁷. Однак, як слушно уточнює сучасний український мовознавець Ю. Мосенкіс, М. Марр називав класами будь-які соціальні групи⁸. З цим, була пов’язана ідея академіка про певну тотожність понять „етнічний” і „соціальний”, зокрема, він вважав, що „в багатьох давніх суспільствах різні верстви репрезентували різні етноси”⁹. М. Марр стверджував, що, власне, генетично етнічних культур не існує, а є „культура людства певних стадій розвитку”, яка єдина за походженням. Хоча культурні різновидності існують, але вони „не містично-національні, а реально-класові”¹⁰. Досліджувати, за такою логікою, потрібно було універсальні стадії культурного розвитку. З такої точки зору, не існувало ні „прабатьківщин”, ні „прамов”, а відбувався лише перманентний процес безкінечних змін¹¹. Це цілком відповідало основній ідеї школи М. Покровського про те, що потрібно вивчати передусім етапи суспільного розвитку, спільні для історії всіх народів, незалежно від відмінностей між ними¹².

Зазначені зміни, згідно з міркуваннями М. Марра, відбувалися завдяки соціально-економічним зрушенням. Так, на його думку, прадавні мови, які він назвав яфетичними, перероджувалися в індоєвропейські у результаті відкриття й поширення металургії¹³. Індоєвропейські, тюркські, фінно-угорські та інші мови постали з яфетичних мов при переході на нову глотогонічну стадію як наслідок створення нових господарсько-суспільних умов. Нові етноси з якісно новими культурами та мовами стрибкоподібно виникали також як результат схрещень різних етносів та їхніх мов¹⁴.

Національність М. Марр проголошував „перехідним ступенем розвитку людства”, тим самим заперечуючи етнос як вічну категорію¹⁵. Існування СРСР, за М. Марром, стало важливим фактором інтернаціоналізації культур місцевих народів. Одним з шляхів прискорення цієї інтернаціоналізації, на його думку, було б створення єдиної писемності¹⁶.

Зазначені ідеї якнайкраще відповідали ідеології більшовицького інтернаціоналізму. Такі світоглядні доктрини в кінцевому підсумку ставили за мету „злиття націй”. Так, у 1937 р. більшовицький лідер УРСР С. Косіор зазначав, що необхідно підтримувати розквіт таких національних культур, „які несли б у собі постійну тенденцію зближення й

єдності національного й інтернаціонального”¹⁷. Не дивно, що вчення М. Марра отримало статус „єдиновірної революційної марксистської теорії” в мовознавстві¹⁸.

„Нове вчення про мову” у свій час знайшло підтримку серед гуманітаріїв-нелінгвістів, у тому числі таких офіційних авторитетів, як історик М. Покровський і філософ А. Деборін. Особливо популярною теорія М. Марра була серед істориків, археологів та етнографів, які взяли участь у становленні радянської етногенетики¹⁹. Вони, як свідчить В. Алпатов, приймали на віру основні положення „нового вчення”, які видавалися їм продуктивними для розв’язання відповідних наукових проблем. Зокрема, ці дослідники думали, що теорія М. Марра надає можливість „для проникнення до глибин доісторії”²⁰. Натомість переважна більшість визначних радянських слов’янознавців, здатних професійно оцінити марризм, ще на рубежі 1920-х – 1930-х рр. негативно сприйняла це вчення, вбачаючи у ньому ідеологізований напрям гуманітарної науки²¹.

Неоднозначно була сприйнята поява яфетидології в академічних колах України. В цілому позитивне ставлення до праць М. Марра висловлювали А. Кримський, М. Калинович, Н. Полонська-Василенко та ін.²² Але з боку інших українських науковців висловлювалося чимало критичних зауважень з приводу багатьох положень теорії М. Марра²³. Так, у характеристиці на знаного українського філолога, завідувача відділу історії української мови Інституту мовознавства АН УРСР М. Грунського наголошувалося: „...мав в минулому в своїх творах націоналістичні помилки та неприхильне ставлення до нового вчення про мову”²⁴. Інші філологи – працівники ВУАН – під час січневої 1932 р. лінгвістичної дискусії відмічали плутанину та неясність при розгляді цілої низки мовознавчих проблем. Але це пояснювалося тим, що праці М. Марра неправильно розуміють²⁵.

Поставив під сумнів наукову вартість яфетичної теорії взагалі та корисність її для української етнології зокрема²⁶, відомий український етнолог К. Копержинський, який опублікував статтю – „методологічну студію про яфетичну теорію в її відносинах до етнології”²⁷. Указана теорія обговорювалася на одному із засідань Відділу примітивної культури і народної творчості Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, очолюваної М. Грушевським. На цьому засіданні, яке відбулося 15 травня 1929 р., з критикою теорії М. Марра виступили К. Копержинський, М. Грушевський, К. Штеппа та ін.²⁸

З середини 1920-х рр. М. Марр наполегливо виступав за міждисциплінарні дослідження, що мають об’єднати зусилля лінгвістів, археологів та інших гуманітаріїв. Нова комплексна наука отримала

назву „яфетидологія”. Поєднання мовознавства, де почала безроздільно панувати теорія М. Марра, з археологією та етнологією призвело, врешті, до знищення всіх напрямів, які суперечили яфетидології, і навіть до тимчасової ліквідації археології та етнології як самостійних дисциплін і заміні їх „історією матеріальної культури”²⁹. Наприклад, на початку 1930-х рр. були засуджені як „буржуазні” і „фашистські” ті напрями в археології, які сповідували ідеї школи „культурних кіл”, етногенетичні міркування „міграціоністської” теорії, ідеї про зв’язок культури, раси та мови тощо³⁰. Яфетидологія відкидала методологічні підходи в археології, що ототожнювали конкретні археологічні культури з певними етнічними групами³¹. Етнографічні ж студії в цей період практично були призупинені³².

Найактивнішим адептом яфетидології був С. Биковський, який намагався поєднувати вказівки Й. Сталіна з ідеями М. Покровського й М. Марра. Слідом за останнім, С. Биковський обстоював важливу в політичній площині ідею єдиного походження всіх народів від одних і тих самих давніх предків. Процес становлення народів, який отримав у ті роки назву „етногонія”, уявлявся йому у вигляді схрещень різнокультурних груп у перебігу соціально-економічної еволюції, представленій повсюди одними й тими самими стадіями. Від стадії до стадії розміри заново створених груп під час міжкультурної інтеграції дедалі зростали. Схематично С. Биковський зображував цей процес у вигляді переходу від невеликих господарських „тотемних” груп до родових груп, потім до племен, потім до народів і, нарешті, після світової соціалістичної революції – до світового комуністичного суспільства, яке об’єднує все людство³³. Зокрема, він ставив питання про „тотемний період історії предків російської народності і предків східних слов’ян взагалі”³⁴. Серед таких „яфетичних” предків (а їх, згідно з положеннями теорії М. Марра, мало бути багато) східних слов’ян науковець називає кіммерійців. С. Биковський створював нову схему, яку „підказувала” яфетична теорія, – етногонії або „початку руського східнослов’янського історичного процесу”. Цю схему-алгоритм, власне, можна було застосувати до етногонії будь-якої іншої народності чи групи народів³⁵.

Підсумовуючи результати особистої праці, С. Биковський робив важливий висновок, що мав політичне звучання і значення. Він стверджував ось який постулат: „єдина соціологічна схема історичного процесу різних суспільств світу обґрунтовує обов’язковість пролетарської революції і диктатури пролетаріату на Заході і в усьому світі, ліквідовуючи думку про якусь самотність і виключність революції в нашій країні”³⁶. Водночас ця схема претендувала на історичне обґрунтування створення Радянського Союзу і приєднання до нього

все нових і нових спільнот³⁷. Отже, схема С. Биковського, що була розвитком теорії М. Марра, відповідала ідеології інтернаціоналізму та світової революції, а також створювала мотивувальну базу для існування СРСР.

С. Биковський закликав до відмови від „націоналістичної історії” й „расової археології”, розуміючи під ними спроби виявлення будь-яких особливих шляхів розвитку окремих народів. Як відмічає В. Шнірельман, лезо цієї критики було спрямоване проти поширених у ті роки на Заході, передусім у Німеччині, міграціоністських теорій, що висували на перший план як універсальне пояснення культурних змін механістичне переселення народів³⁸. Відкидаючи міграціоністські концепції як принципово хибні у своїй методологічній основі, радянські науковці відзначали їх зв'язок з расизмом, мілітаризмом і прагненням до територіальної експансії³⁹.

Саме глотогонічна теорія М. Марра з її акцентуацією на автохтонному розвитку була протиставлена міграціоністським концепціям. Спираючись на розробки цього академіка й водночас розвиваючи їх, С. Биковський стверджував власний ідеологічний постулат: яфетична теорія кладе край екстраполяції сучасної політико-етнографічної ситуації на давнину, де не було ні „пранародів”, ні „прабатьківщин”; стало неможливим зводити наукові побудови, що ґрунтуються на ідеях „великодержавництва” або „місцевого націоналізму”⁴⁰.

Згідно з „новим вченням”, у давнину також не було „етносів”, „племен”, «прамов»⁴¹, а були в наявності невеликі групи, які постійно вступали одна з одною в господарсько-суспільні взаємини й тому зазнавали безкінечних змін як за складом, так і за мовою й культурою⁴². А от те, що називають племенем, на думку самого М. Марра, не є певною біологічною спільнотою з якимисьь природженими особливостями, а завжди являє собою похідну від змішання декількох різних груп⁴³. Аналогічним чином, різні мовні сім'ї – не расово різноманітні утворення, а „сім'ї господарсько-суспільних мовних типів, що народжуються, виникаючих в процесі складання і розвитку спільного господарства і зв'язаного з ним сходження, схрещення різних племінних мов”⁴⁴. Якщо ж етнічні утворення видозмінюються в часі, то немає сенсу шукати коріння сучасних народів у скільки-небудь глибокій давнині й ототожнювати давні археологічні культури з лінгвістичними спільнотами, які утворилися пізніше, – наприклад, фатьянівську культуру з арійцями⁴⁵. На думку М. Марра, не варто ототожнювати етнос чи мовну спільність з якою-небудь етнічною культурою взагалі⁴⁶.

Панування яфетидології в гуманітарній науці, що стало можливим в умовах тоталітарного ладу, призвело до фактичної заборони етноге-

нетичних досліджень як таких. Як зазначає В. Шнірельман, будь-який гуманитарій, який займався проблемами походження народів, міг бути звинувачений у великодержавному шовінізмі, місцевому націоналізмі або фашизмі⁴⁷. Так, наприклад, ототожнення скіфів із сучасними мовними групами, передусім слов'янами, підпадало під звинувачення у „великоруському шовінізмі”⁴⁸.

Смерть М. Марра у 1934 р. збіглася з початком кардинальних змін на „історичному фронті”. Крім колег і послідовників М. Покровського, зазнали репресій і марристи. Наприклад, були заарештовані, а згодом розстріляні такі активні провідники ідей М. Марра, як С. Биковський і В. Аптекарь. Обидва, як зазначає В. Шнірельман, відіграли неабияку роль у нищенні старих археологічних і етнологічних шкіл та в утвердженні в галузі історії матеріальної культури „марризму” під виглядом „марксизму”⁴⁹. Однак „нове вчення про мову” визнавалося марксистським аж до 1950 р., коли його піддав критиці сам Й. Сталін. Продовжували існувати створені М. Марром ДАІМК (Державна академія історії матеріальної культури; з червня 1937 р. – ІІМК – Інститут історії матеріальної культури⁵⁰) й Інститут мови та мислення (скорочено – ІММ) ім. М.Я. Марра.

Поступово у лінгвістиці⁵¹, у тому числі в галузі історії східнослов'янських мов⁵², відбувався відхід від „нового вчення про мову”. Навіть у заснованому М. Марром Інституті мови і мислення, як вказувалося у постанові Президії АН СРСР у 1938 р., було відсутнє „міцне керівне ядро лінгвістів – послідовників М. Марра”⁵³. Утім, у тому ж рішенні, називалася більш достовірна причина – „відсутність широкій перспективи для подальшої розробки нового вчення про мову”⁵⁴. Очевидно, що на рівні академічного керівництва опосередковано визнавалася безперспективність глотогонічної теорії.

Важливим фактором поступового відходу від крайніх положень марризму були ідеологічні зміни в політиці тоталітарного режиму. Передусім мається на увазі трансформація ідеологічних акцентів з інтернаціоналізму на російський патріотизм-націоналізм, яка відбувалася в СРСР з другої половини 1930-х рр., і це було пов'язано з загрозою світової війни⁵⁵. Важливе місце у ідейній боротьбі з головним потенціальним противником фашистською Німеччиною займала контрпропаганда. Аргументи для якої, в частині, що стосувалася протидії нацистським расовим доктринам і теоріям походження народів, мусила представити радянська історична наука, зокрема її етногенетична галузь. Так, на першій нараді з питань етногенезу (вересень 1938 р.) у виступі головуючого професора О. Удальцова підкреслювалося, що етногенетична проблематика актуальна у зв'язку з необхідністю „протидії фашистській,

людиноненависницькій, расистській теорії походження народів і племен⁵⁶. А на сесії Відділу суспільних наук АН СРСР у жовтні того ж року О. Удальцов закликав присутніх протиставити „лженауці фашистської Німеччини” вчення про етногенез „з точки зору марксистсько-ленінської теорії”⁵⁷.

О. Удальцов на згаданій нараді зазначав, що радянська історична наука має у своєму розпорядженні „нове вчення про мову М. Я. Марра, що є незамінним зняряддям у боротьбі з фашистським мракобіссям”⁵⁸, але ця боротьба не могла бути ефективною, хоча би з огляду на те, що марристи відкидали етнічність як таку⁵⁹. Для того, щоб успішно протистояти шовіністичній ідеології „великого німецького народу” одних інтернаціоналістичних гасел у класовому оформленні було замало. Необхідно було поєднати інтернаціоналістично-класову ідеологію з мобілізацією етнічного чиннику. Очевидно, що мав бути мобілізований слов'янський етнічний фактор й, насамперед, російський. Відновленню вказаної ідеології стояло на заваді багаторічне панування в СРСР антиросійської пропаганди, що підривало російську національну самосвідомість та патріотизм. Цю пропаганду найбільше підсилювали саме історичні праці М. Покровського і його послідовників. Засудження школи М. Покровського поклато цьому край. Ось чому в період становлення радянської етногенетики провідні вчені зайнялися, в першу чергу, дослідженням етногенезу слов'ян і „руського” народу⁶⁰.

Проте, засудження марризму, подібно до школи М. Покровського, не відбулося з кількох причин. По-перше, провідні наукові осередки прихильників марризму, насамперед, ДАІМК вели боротьбу проти расових та інших націоналістичних теорій в археології та етнології ще у першій половині 1930-х рр.⁶¹ (цим також займалися і науковці українського філіалу ДАІМК, зокрема, В. Петров⁶²). А, наприклад, при Інституті антропології і етнографії АН СРСР у березні 1935 р. було створено спеціальну дослідну групу расової теорії і її критики, керівником якої призначили провідного марриста С. Биковського⁶³.

По-друге, деякі політичні висновки з глотогонічної теорії в національному питанні вповні підходили до нового надзавдання, яке поставило більшовицьке керівництво перед історичною наукою. Згідно з партійно-державними документами 1934 – 1936 рр., необхідно було поглиблено розробляти історію народів СРСР⁶⁴. За цим стояла вимога: обґрунтувати виникнення багатонаціонального СРСР⁶⁵. Історична наука була „повинна відповісти на головне питання: як історія підготувала це гідне подиву об'єднання народів у Радянському Союзі”⁶⁶. Новостворений Інститут історії АН СРСР мав „показати з марксистсько-ленінської точки зору історичний процес, який привів нашу країну до перемоги в

ній пролетарської революції, до створення Союзу ... і побудови соціалізму”⁶⁷. Нагадаємо, що ідейне підґрунтя до вказаного надзавдання власне створили М. Марр і його учні (зокрема – С. Биковський).

Взагалі, радянська наука другої половини 1930-х рр. визнала „величезні заслуги” М. Марра перед археологією та етнографією⁶⁸. Тому подальша робота в цих галузях подавалася як продовження справи М. Марра⁶⁹. Відбулося лише корегування положень марристів-епігонів, згідно з якими відкидалося існування етнічної своєрідності або ж навіть етнічності взагалі⁷⁰. Так, ще в 1933 р. науковий співробітник ДАІМК В. Равдонікас обережно підняв питання про необхідність вивчення й етнічних моментів у історико-культурному процесі в давнину, зокрема при дослідженні розселення давньоруських племен. До того ж цей археолог наполягав на необхідності застосування комплексного підходу при вивченні історії суспільства взагалі й етнічної проблематики зокрема. Окрім лінгвістичних методів, він визнавав обов’язковість археологічних і етнографічних методів⁷¹. Врешті, з другої половини 1930-х рр. нехтування дослідниками етнічних явищ стало визнаватися як вульгаризація поглядів М. Марра на проблеми етногенезу⁷².

Тут належить вказати на неоднозначність поглядів самого М. Марра, які створювали певну парадоксальність ситуації: відкидаючи етнічність, теорія М. Марра одночасно легалізувала на ґрунті радянської науки відомі положення науковців минулих століть про мову як головну ознаку етносу. Підкреслення М. Марром спільності процесу етногенезу та розвитку мови найбільше проявилось у виданому 1935 р. черговому томі його вибраних праць, що отримав назву „Етно- і глотогонія Східної Європи”⁷³. Тому, як слушно зазначають сучасні російські історики-славісти О. Аксьонова та М. Васильєв, процеси глотогенезу й етногенезу в радянській науці 1930-х рр. (і навіть пізніше) майже ототожнювалися, а етнос розумівся насамперед як сукупність людей, які розмовляють однією мовою⁷⁴. Звідси, для прикладу, проблема слов’янського етногенезу зводилася фактично до таких питань: коли й де виникла слов’янська мова. Відповідно, „останнє слово” у вирішенні проблеми слов’янського етногенезу належало лінгвістиці. Ось чому, наприклад, настільки великого значення надавав мовному фактору як головній ознаці існування давньоруської народності й народності взагалі один з фундаторів цієї концепції – В. Мавродін⁷⁵.

Серед українських істориків, які в 1930–1940-х рр. брали участь у дослідженнях східнослов’янського етногенезу й визнавали мову як головну ознаку етносу, потрібно назвати К. Гуслистого. Ще до німецько-радянської війни за його особливим авторством вийшло два наукових нариси (II та III) із серії „Нарисів з історії України” (нагадаємо, що

перший нарис цієї серії – „Київська Русь та феодальні князівства” – було укладено зазначеним науковцем разом з Ф. Ястребовим). У них К. Гуслистий побіжно констатує факт завершення в XVI ст. формування української народності й початок перетворення її в націю⁷⁶. У нарисі „Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XI ст. по 1569 р.)” він зазначає: „в зв’язку з тенденцією закріпити народну мову в літературі ... завершується утворення української народності”⁷⁷. І в наступному нарисі „Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-ті рр. XVII ст.” К. Гуслистий також указує як на одну з головних ознак початку процесу формування української народності в націю – „концентрування діалектів української народної мови в національну мову”⁷⁸.

Не зайвим буде вказати для порівняння, що для українських філологів, які виступали під час етногенетичної дискусії 1930–1931 рр. (що відбувалася за межами СРСР) проти позиції професора М. Кордуби стосовно походження українського народу, головним (і фактично самодостатнім) критерієм, що вирізняє народність, була мова⁷⁹.

Застосовував марристські підходи у своїх етногенетичних дослідженнях і такий універсальний український вчений як В. Петров⁸⁰, який і у 1960-х рр. застерігав від однозначно-спрощеного й огульного потрактування теоретичних напрацювань академіка М. Марра та його послідовників⁸¹. Він навіть називає академіка „одним з визначних радянських вчених із світовим ім’ям, творцем яфетичної теорії, фундатором яфетичного напрямку в мовознавстві”⁸².

Офіційний лідер (з другої половини 1930-х рр.) історичної науки СРСР академік Б. Греков визнавав продуктивними деякі положення марризму, які допомагали досліджувати „доісторичні” періоди. Наприклад, він у 1937 р. відносив до досягнень радянської історичної науки те, що, завдяки теорії М. Марра, вона відкинула початок історії східнослов’янських народів з доби Київської держави до більш давніших часів. Б. Греков зазначав, що „М.Я. Марр примусив нас поглянути далеко назад – на скіфів, киммерійців і ще далі, показав нам, що тут маємо шукати коріння слов’янства та інших європейських народів. М.Я. Марр доісторію перетворив у історію”⁸³. У праці „Нариси з історії феодалізму в Росії” Б. Греков навіть застосовує вирази з глотогонічного вчення. Так, історик указує, що культура київського, новгородського, ростово-суздальського суспільств IX–X ст. є продуктом, окрім усього, „різноманітних, етнічних безперервних елементів, які схрещуються”⁸⁴.

Але найбільш застосовували методологічні підходи марризму в теорії і певні елементи в конкретних етногенетичних дослідженнях

радянські археологи. Вони щиро вважали вчення М. Марра за передове й таке, що сприятиме вирішенню проблеми походження народів⁸⁵. Дійсно, саме археологи виступили головними творцями нових концепцій етногенезу, передусім – східнослов'янського. Етногенетичні дослідження, за виразом В. Петрова, стають, „майже виключною монополією” археологів⁸⁶.

Науковим імпульсом розробки проблем слов'янської „етногонії” стала робота над багатотомною „Історією СРСР”, яка викликала необхідність створення цілісної концепції походження слов'ян і їх східної галузі⁸⁷. Про це, зокрема, свідчили в 1940 р. радянські історики-славісти та етногенетики⁸⁸. Дослідження питань етногенезу слов'ян з кінця 1930-х рр. зайняли міцні позиції в планах ІІМК АН СРСР⁸⁹. Для успішної реалізації проекту у 1939 р. в ІІМК був створений спеціальний колектив науковців, що займався дослідженнями етногенезу слов'ян у зв'язку з роботою над I-м томом „Історії СРСР”⁹⁰. Провідне місце в цьому колективі займали археологи, а керівником колективу був відомий археолог П. Третьяков. Пізніше, у липні 1941 р., він очолив в ІІМК сектор етногенезу народів СРСР⁹¹.

Названий колектив узагальнив наявні археологічні дані й на основі глотогонічної теорії висунув концепцію етногенезу східних слов'ян. Вперше це сталося у квітні 1939 р., коли відбулася сесія Відділення історії і філософії АН СРСР, присвячена питанням етногенезу⁹². З однією з головних наукових промов – „Археологічні пам'ятки східних слов'ян у зв'язку з проблемою етногенезу” – виступив П. Третьяков. У доповіді, зокрема стверджувалося, що археологічні матеріали підкріплюють теорію М. Марра про те, що слов'янські, зокрема східнослов'янські, племена не мали одного кореня, однієї прабатьківщини, а є результатом розвитку та консолідації багатьох різних племен. На початку доповіді вчений зауважує: основним матеріалом стосовно вивчення племінних груп ПВЛ можуть слугувати археологічні пам'ятки другої половини I тис. н. е. Саме тоді ці групи „ще реально існували, як соціальні, політичні та етнічні утворення”⁹³. Пам'ятки ж II тис. „відображають нову соціальну і політичну ситуацію і, зокрема процес розпаду самих племен”⁹⁴. Східнослов'янські племена були „продуктом тривалого автохтонного розвитку” як у регіоні Середнього Подніпров'я, так і на півночі, у витоках Дніпра та в Приільмен'ї. У порівнянні з південними „східними слов'янами”, північні племена знаходилися на набагато нижчому рівні культурного й соціального розвитку. На основі цього П. Третьяков робить висновок (узгоджений з основними постулатами глотогонічної теорії) стосовно того, що північні племена аж ніяк не походять від південних, вони „генетично не пов'язані

з південними⁹⁵. Утім, далі археолог стверджує важливе положення, яке має відношення до формування концепції давньоруської народності. На його думку, з другої половини I тис. н. е., в добу розкладу первісного ладу, коли нові соціальні та економічні відносини зруйнували більш давні племінні культури, починається період формування східного слов'янства „**як певного етнічного цілого**” (виділено – Н. Ю.). У цьому процесі, згідно з П. Третьяковим, також велику роль зіграло вторгнення слов'ян у VI – VII ст. на Балканський півострів⁹⁶.

Коментуючи доповідь П. Третьякова, директор ІІМК і редактор I-го тому „Історії СРСР” М. Артамонов (теж археолог!) більше вдавався до марристської фразеології. Він, зокрема зазначив, що слов'яни є історичним утворенням, а не споконвічним. Північні племена умовного „східного слов'янства” до середини I тис. н. е. були „яфетичними дослов'янськими”, а у подальшому відбулася їх „слов'янізація”. Археологічні матеріали, згідно з висновком М. Артамонова, свідчать про розселення слов'ян у різних напрямках з залученням до їх етногенезу місцевого населення⁹⁷. Згідно з О. Аксьоною і М. Васильєвим, розподіл внеску вказаних вчених у створення концепції був наступним: П. Третьяков в основному розробляв і узагальнював власне археологічні матеріали, а М. Артамонову належало теоретико-методологічне (тобто – марристське) обґрунтування концепції⁹⁸.

У лютому 1940 р. на пленумі ІІМК П. Третьяков виступив з доповіддю „Деякі питання етногонії східного слов'янства”⁹⁹. Основні побудови П. Третьякова відштовхувалися від глотогонічної теорії М. Марра, проте марристська термінологія у викладі була практично відсутня. П. Третьяков, на відміну від М. Артамонова, більше виявляв себе як археолог-дослідник, а не етнолог-теоретик¹⁰⁰. П. Третьяков на початку доповіді зазначив, що „міф про слов'янську прабатьківщину, про розпад колись єдиного ніби-то слов'янства на окремі гілки”¹⁰¹, витворений індоєвропейською лінгвістичною школою, перестав існувати як наукова побудова. З цим міфом покінчили праці М. Марра з етно- і глотогонії Східної Європи¹⁰². В цілому нова наукова промова була подібна до квітневої 1939 р. У березні 1940 р. основні положення доповіді П. Третьякова, особливо ті, де йшлося про „етногонію” східного слов'янства, були озвучені М. Артамоновим на березневій сесії 1940 р. ВІФ АН СРСР¹⁰³.

Таким чином, концепція східнослов'янської етногонії М. Артамонова–П. Третьякова, котра була побудована на узагальненні й інтерпретації археологічного матеріалу, в методологічному відношенні спиралася на теорію М. Марра. Згідно з остаточними висновками цих двох вчених, давньоруська культура і державність поступово постали внаслідок

злиття або консолідації двох груп (північної та південної) племен східних слов'ян, які звільна формуються в „певну етнічну цілість”¹⁰⁴.

Утім, і історики долучилися до етногенетичних досліджень. Вони також, здебільшого, вживали марристську термінологію. Це такі вчені, як академік-славист М. Державін, відомий медієвіст О. Удальцов, історик права С. Юшков та ін.

Наприклад, доповідь М. Державіна на квітневій сесії 1939 р. ВІФ АН СРСР досить виразно була в методологічному аспекті оперта на теорію М. Марра. У ній висвітлювалося походження слов'янства в цілому та південної його гілки зокрема¹⁰⁵. Академік одним з перших взявся вирішити з маррівських позицій також і проблему походження східнослов'янських народів. Про це, зокрема, свідчить його доповідь „Походження руського народу – великоруського, українського та білоруського”, виголошена 1940 р. на березневій сесії ВІФ АН СРСР „Походження великоруського, українського та білоруського народів”¹⁰⁶.

На думку М. Державіна, „руський народ” виник поступово, починаючи з доісторичних часів, з міжплемінних схрещень, що розтворили попередню племінну спадщину в новому племінному утворенні¹⁰⁷. Предками „руського народу”, згідно з М. Державіним (і М. Марром), були кіммерійці, скіфи, сармати, що стояли на доіндоєвропейській, яфетичній стадії розвитку”¹⁰⁸. М. Державін послідовно притримувався маррівської автохтонної теорії й стверджував „споконвічну етногонічну спільність руських слов'ян”, що в минулому проявлялася у „певній спільності першооснови культурного життя населення” Східної Європи¹⁰⁹. Період Київської Русі, за М. Державіним, є лише одним з етапів етногенезу („етнографічного становлення або етнографічної формації”) „руського народу”¹¹⁰. В цей період, а саме починаючи з IX ст., виникають „в процесі міжплемінних схрещень зародки пізнішої мовної диференціації” серед племен „єдиного руського народу”¹¹¹. Вже з цього часу М. Державін вбачає наявність трьох центрів племінних угруповань¹¹².

Провідний радянський етногенетик, голова комісії з питань етногенезу при ВІФ АН СРСР О. Удальцов у своїх працях показував шляхи утворення народності або народу, опираючись на методологію глотогонічної теорії М. Я. Марра і використовуючи відповідну термінологію. Це проявилось й у головній його статті загальнотеоретичного характеру – „Теоретичні основи етногенетичних досліджень”, що її опубліковано 1944 р.¹¹³ Основу статті склала доповідь вченого на сесії комісії з питань етногенезу, яка відбулася 27 серпня – 3 вересня 1942 р. в м. Ташкенті¹¹⁴. У цьому виступі (й статті) в контексті розгляду основних засад етногенетики було, між іншим, вперше зроблено

постановку питання про давньоруську народність (у О. Д. Удальцова – „руська” або „загальноруська народність”) в теоретичній площині.

О. Удальцов, згідно до глотогонічної теорії, відмічав у статті, що в етногенезі простежується два процеси: інтеграції та диференціації. Причому процес інтеграції при утворенні народів із племен ускладнюється „внутрішньою диференціацією на класовій основі стосовно мови й культури”¹¹⁵. О. Удальцов вважає, що „процеси етногенезу й глотогенезу являються результатом не однолінійного розвитку окремого племені або народу, а взаємних зв’язків і схрещень різних племен й народів, які утворюють у цьому процесі схрещень і акультурацій нові етнічні спільноти, нові племена й нові народи”¹¹⁶. Форми і ступені таких „схрещень та акультурацій”, як зазначає вчений, можуть бути „вельми різноманітними, в залежності і від рівня розвитку, взаємозв’язків племен або народів, і від конкретних історичних умов цього процесу”¹¹⁷. Взагалі, за О. Удальцовим, основний процес етногенезу – представляє собою процес розвитку „від множинності до однини, процес етнічної інтеграції”¹¹⁸. Водночас поруч з цим відбувається другорядний процес – „процес етнічної диференціації”. Кожна з окреслених протилежних тенденцій розвитку „може при цьому отримувати деяке переважання в той чи інший період часу”¹¹⁹. Все це, на думку О. Удальцова, і складає предмет етногенетики¹²⁰.

Теоретичні підходи у маррівській термінологічній „обгортці” використовує О. Удальцов і при постановці питання про давньоруську народність. Процеси консолідації і диференціації також спостерігаються і у розвитку східного слов’янства. Початковим процесом є процес консолідації або інтеграції. Отже, східне слов’янство обов’язково мусило пройти етап своєї „одності”. Дійсно, за О. Удальцовим, ця „одність” утворюється поступово шляхом об’єднання різноманітних племінних угруповань¹²¹. У доповіді 1942 р. вчений відзначає, що цей процес йде приблизно до VIII ст., „коли складається **єдина народність, руська**” (виділено – Н. Ю.) або „єдиний руський народ”¹²².

У роки війни розробляв етногенетичну теорію член-кореспондент АН УРСР С. Юшков, який до війни входив як представник Інституту історії України АН УРСР до складу комісії з питань походження українського народу¹²³. Його спеціальні напрацювання в галузі етногенетики не були оприлюднені (принаймні – опубліковані). Однак головна суть його поглядів про утворення народностей викладена в статті „До питання про походження русі” (увійшла до I-го тому „Наукових записок” Інституту мовознавства АН УРСР, який вийшов з друку – в 1941 р.¹²⁴), де йдеться про те, що „русь” утворювала не лише державність, а і нову народність. У статті підкреслювалося, що нова

гіпотеза про „походження русі” має „більш тісний зв'язок з марксо-ленінським ученням про мову (тобто, вченням М. Марра – Н. Ю.), етногенезис і походження класового суспільства і держави, ніж інші гіпотези”¹²⁵. Взагалі підґрунтя гіпотези С. Юшкова, за його словами, складає „марксо-ленінське вчення про етногенезис”¹²⁶, а проблема „походження русі є проблемою виникнення нових народностей (етногенезису) в період розкладу первісно-общинного ладу і виникнення класового суспільства”¹²⁷.

Згідно з матеріалами неопублікованих праць С. Юшкова¹²⁸, в центрі його уваги були закономірності виникнення народностей. Причому, він розглядав генезис тих народностей, що виникали внаслідок розкладу первісно-суспільного ладу під час утворення варварських дофеодальних держав (такою, якою спочатку була, згідно з радянською інтерпретацією, „імперія Рюриковичів”) або тих, що поставали в період утворення феодальної держави (якою, на думку радянських істориків, стала Київська Русь пізніше). Якщо прикладати теорію С. Юшкова до реалій давньоруської історії, то в обох випадках йшлося би про утворення єдиної народності з східнослов'янських племен, а отже, про утворення давньоруської народності.

Механізм же утворення народності, за С. Юшковим (як у статті, так і в неопублікованих працях), є суголосним міркуванням академіка-мовознавця про певну тотожність понять „етнічний” і „соціальний”. Його думка про те, що „у багатьох давніх суспільствах різні верстви репрезентували різні етноси”¹²⁹, власне стає засадничою для гіпотези С. Юшкова. Вчений перераховує різні соціальні елементи та їх функції; елементи, які виділяються з сусідської громади та створюють основу нової етноспільноти. Дані елементи (ремісники, різного роду купці, родоплемінна знать, дружинники та інші військові елементи тощо) намагаються жити в окремих центрах, розташованих на торгових шляхах, переважно в гирлах річок, тобто – в містах¹³⁰. Вказані елементи, як зазначає вчений в іншій доповіді, складають особливу соціальну групу, до складу якої він додає ще „так званих лібертинів і біглих рабів”. Ці соціальні групи складаються з представників споріднених племен, але іноді включають також іноземців (в основному дружинників та купців)¹³¹. Авантюрна частина цих елементів, продовжує вчений в першій доповіді, намагаються встановити свій контроль над сусідськими общинами¹³².

У наступній частині теоретизувань, розглядаючи закономірності утворення народності, С. Юшков показує процеси політичної, культурної, релігійної, врешті – мовної консолідації соціальних груп, що переважно зосереджуються в містах. Оскільки ці групи досить відчутно відрізня-

ються від общинників, то їм засвоюється нове найменування¹³³. Ця назва врешті набуває політичного характеру. Пізніше, в міру остаточної ліквідації племен, назва часто набуває етнічного характеру, тобто стає іменням народності, що виникає на цей період¹³⁴. Подібне він стверджує і в статті „До питання про походження русі”¹³⁵.

Гіпотеза С. Юшкова про певні соціальні групи, на базі яких утворюється народність, відповідає також суті поглядів наукового співробітника ДАІМК М. Цвібака. Останній ще в 1933 р. висловив думку, що русь була пануючою феодальною верствою, яка з часом етнічно кристалізувалася як давньоруська „на візантійсько-церковно-слов'янській основі по мові”¹³⁶.

Таким чином, у нашій студії було показано, що методологічною основою досліджень фундаторів радянської етногенетики періоду її становлення, була глотогонічна теорія академіка М. Марра. Остання (в тому числі, її політична складова) в 1930-х зберегла свою актуальність не дивлячись на кардинальні зміни в політичному курсі Кремля, оскільки відповідала як ідеології інтернаціоналізму, так і завданням протидії нацистським расовим доктринам походження народів. Глотогонічна теорія застосовувалася і при розгляді теоретичних питань етногенезу східних слов'ян. У зв'язку з тим, що на початку давньоруської доби східні слов'яни знаходилися на новому етапі з'єднання, що прийшов на зміну попередньому етапу диференціації, то вони (якщо узагальнювати висновки всіх названих вище етногенетиків) формувалися в таку етнічну спільноту як народність. Конкретні механізми цього формування, що також відповідали поглядам М. Марра і його послідовників, були запропоновані вже С. Юшковим.

¹ Див., напр.: Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури / Український науковий інститут Гарвардського університету. Інститут критики. – К.: Критика, 2004. – С. 357-414;

² Бібліографію з цієї тематики див.: Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С. 358-359, 406-407, 413-414.

³ Там само. – С. 389-394.

⁴ Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 42-66.

-
- ⁵ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 86-104.
- ⁶ Шнирельман В. А. Вказ.стаття. – С. 53.
- ⁷ Там само. – С. 53.
- ⁸ Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С. 405.
- ⁹ Там само. – С. 376.
- ¹⁰ Марр Н. Я. Избранные работы. – Т. 1. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1933. – С. 236.
- ¹¹ Шнирельман В. А. Вказ.стаття. – С. 53.
- ¹² Див.: Кушнер (Кнышев) П. Нужно ли изучать общественные формы? // Историк-марксист. – 1927. – Т. 6. – С. 206-214.
- ¹³ Марр Н. Я. Избранные работы. – Т. 5. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. – С. 325-326.
- ¹⁴ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 90.
- ¹⁵ Шнирельман В. А. Вказ.стаття. – С. 54.
- ¹⁶ Див.: Марр Н. Я. Язык и письмо. Второе изд. / Отв. ред. С. Н. Быковский // Известия ГАИМК. Том VI. Вып. 6.– 1931. – С. 23.
- ¹⁷ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 634. – Арк. 92.
- ¹⁸ Аксенова Е.П., Васильев М.А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С. 90.
- ¹⁹ Див., напр.: Научный архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук (далі – НА ИИМК РАН). – Ф. 2. – Оп. 1935 г. – Ед. хр. 1. – Л. 1.
- ²⁰ Алпатов В.М. История одного мифа. Марр и марризм. – М.: Наука, 1991. – С. 54.
- ²¹ Робинсон М. А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). – М.: Индрик, 2004. – С. 145-184, 381.
- ²² Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С. 367-379.
- ²³ Напр., наполегливий опір марризму чинили відомий український мовознавець Л. Булаховський та завідувач відділу історії української мови Інституту мовознавства АН УРСР М. Грунський. Див.: Архив Российской Академии наук (далі – А РАН.) – Ф. 1965. – Оп. 1. – Ед. хр. 70. – Л. 1; НА Президії НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Од. зб. 25. – Т. II. – Арк. 295.
- ²⁴ Науковий архів Президії НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Од. зб. 25. – Арк. 295.
- ²⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – Од. зб. 14572 – 14580. – Арк. 71, 72.
- ²⁶ Копержинський К. Яфетична теорія та її значення для етнології // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – № 3. – С. 3-23.
- ²⁷ ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 1686. – Арк. 22.
- ²⁸ Копержинський К. Яфетична теорія та її значення для етнології. – С. 23.

-
- ²⁹ Див.: Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в археологии и этнографии // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 2. – С. 80-82; Монгайт А.Л. Возникновение и первые шаги советской археологии // История СССР. – 1963. – № 4. – С. 84.
- ³⁰ Шнирельман В. А. Вказ.стаття. – С. 54.
- ³¹ Див., напр.: Жуков Б. Теория хронологических и территориальных модификаций некоторых неолитических культур Восточной Европы по данным изучения керамики // Этнография. – 1929. – № 1. – С. 59; Монгайт А. Л. Возникновение и первые шаги советской археологии. – С. 80-81.
- ³² Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в археологии и этнографии. – С. 82.
- ³³ Быковский С. Н. Яфетический предок восточных славян – киммерийцы // Известия ГАИМК. Т. VIII. Вып. 8-10. – 1931. – С. 4.
- ³⁴ Там само. – С. 1.
- ³⁵ Там само. – С. 3-12.
- ³⁶ Там само. – С. 99.
- ³⁷ Там само. – С. 2.
- ³⁸ Шнирельман В. А. Вказ.стаття.. – С. 56.
- ³⁹ Див.. Быковский С. Н. О классовых корнях старой археологии // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 9-10. – С. 2-5; Його ж. На нашем участке исторического фронта // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11-12. – С. 2-3; Його ж. О роли изучения языковых явлений в борьбе за новую историю материальной культуры // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11-12. – С. 4-7; Марр Н. Я. Что дает яфетическая теория истории материальной культуры? // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11-12. – С. 7-24; Мещанинов И. И. Теория миграций и археология // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 9-10. – С. 33-39; тощо).
- З праць наукових співробітників українського ІІМК слід назвати статтю директора цього закладу Ф. Козубовського і статтю відомого українського вченого й письменника В. Петрова. Див.: Козубовський Ф.А. Історичне коріння української буржуазної археології // Наукові записки ІІМК. – Кн. 2. – К., 1934. – С. 11-32; Петров В.П. Расова теорія на послугах германського фашизму // Наукові записки ІІМК. – Кн. 2. – К., 1934. – С. 49-71; тощо).
- ⁴⁰ Быковский С. Н. О роли изучения языковых явлений в борьбе за новую историю материальной культуры. – С. 6.
- ⁴¹ Див.: Аптекарь В. Б. На путях к марксистской лингвистике (Н. Я. Марр. Яфетическая теория. Общий курс учения о языке) // Вестник Комкадемии. – 1928. – Кн. 29. – № 4. – С. 264.
- ⁴² Див.: Марр Н. Я. Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких языков // Под знаменем марксизма. – 1927. – № 6. – С. 38; Його ж. Избранные работы. – Т. 5. – С. 405.
- ⁴³ Марр Н.Я. Избранные работы. – Т. 1. – С. 241; Його ж. Избранные работы. – Т. 5. – С. 314.
- ⁴⁴ Там само. – Т. 5. – С. 331.
- ⁴⁵ Там само. – С. 345.

-
- ⁴⁶ Там само. – С. 314.
- ⁴⁷ Шнирельман В. А. Вказ. стаття. – С. 58.
- ⁴⁸ Див.: Быковский С. Н. Племя и нация в работах буржуазных историков и археологов и в освещении марксизма-ленинизма. – С. 6.
- ⁴⁹ Шнирельман В. А. Вказ. стаття. – С. 55.
- ⁵⁰ 50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни. 1917–1967 / Под ред. акад. М. В. Нечкиной и д. и. н. Е. И. Городецкого; Сост. А. И. Алаторцева, Г. Д. Алексеева. – М.: Наука, 1971. – С. 206.
- ⁵¹ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 91.
- ⁵² Див.: Алпатов В. М. История одного мифа. – С. 32, 125, 182.
- ⁵³ В Президиуме АН СССР // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 91.
- ⁵⁴ Там само. – С. 91.
- ⁵⁵ Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 137-146, 206-213; Її ж. Юсова Н. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми: (30-ті рр. ХХ ст.) // „Істину встановлює суд історії” / Зб. на пошану Ф. П. Шевченка. В 2-х тт. – Т. 2. Наукові студії – К.: Віпол, 2004. – С. 449-468.
- ⁵⁶ Совещание по вопросам этногенеза // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 6. – С. 201.
- ⁵⁷ На сессии ООН АН СССР // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1938. – № 4. – С. 259.
- ⁵⁸ Совещание по вопросам этногенеза. – С. 201.
- ⁵⁹ Див.: Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в советской археологии и этнографии. – С. 89.
- ⁶⁰ Див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 206-229; Її ж. Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940-х рр.). – С. 145-159.
- ⁶¹ Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в советской археологии и этнографии. – С. 88-89; НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1933 г. Ед. хр. 19. – Л. 11; Там само. – Оп. 1934 г. – Ед. хр. 48. – Л. 3; Там само. – Оп. 1936 г. – Ед. хр. 1. – Л. 48-49; Там само. – Оп. 1937 г. – Ед. хр. 127. – Л. 40.
- ⁶² Див.: Петров В. П. Расова теория на послугах германського фашизму. – С. 49-71; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ). – Ф. 241. – Оп. 1. – Од. зб. 19. – 143 арк; Там само. – Од. зб. 20. – 130 арк.;
Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України). – Ф. 16. – Оп. 1. – Од. зб. 199. – 143 арк.;
Відомості про те, що В. Петров в 1930-ті рр. працював в українському ІІМК. Див.: Архів відділу кадрів ІА НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1969 р. – Од. зб. 24. – Арк. 76, 84; НА ІА РАН. – Ф. Р-6. – Ед. хр. 48. – Л. 8(об.), 35.

-
-
- ⁶³ Див.: Решетов А. М. Институт антропологии и этнографии АН СССР 1933 – 1943 гг. // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 3. – С. 31.
- ⁶⁴ Постановления Президиума АН СССР / Историк-марксист. – 1937. – № 4-5. – С. 141.
- ⁶⁵ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 87.
- ⁶⁶ Див. К. К. В Академии наук СССР // ВДИ. – 1939. – № 2. – С. 170.
- ⁶⁷ Шунков В. Работа Института истории АН СССР над многотомной «Историей СССР» // Историк-марксист. – 1940. – Кн. 4-5. – С. 156.
- ⁶⁸ Див., напр.: Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в советской археологии и этнографии. – С. 89; А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 205. – Л. 4.
- ⁶⁹ Шнирельман В. А. Вказ.стаття. – С. 59.
- ⁷⁰ Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в советской археологии и этнографии. – С. 89.
- ⁷¹ НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1933 г. – Ед. хр. 58. – Л. 9-18; Там же. – Ед. хр. 58 а. – Л. 230-231.
- ⁷² Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в советской археологии и этнографии. – С. 90.
- ⁷³ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – С. 22.
- ⁷⁴ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С. 90.
- Пор. з виступом О. Удадьцова на жовтневій сесії Відділу суспільних наук АН СРСР у 1938 р.: На сесії ООН АН СССР / ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 259.
- ⁷⁵ Див.: Юсова Н. „Проблема давньоруської народності” в праці В. В. Мавродіна „Образование Древнерусского государства” (1945 р.) // Ruthenica. Т. I. – К., 2001. – С. 157-158.
- ⁷⁶ Гуслистий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XI ст. по 1569 р.) // Нариси з історії України. Вип. II. – К., 1939. – С. 175; Його ж. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-ті рр. XVII ст.) // Нариси з історії України. – Вип. III. – К., 1940. – С. 161.
- ⁷⁷ Гуслистий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею. – С. 175.
- ⁷⁸ Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. – С. 161.
- ⁷⁹ Див., напр.: Юсова Н. З історії ідейних змагань за киево-руську спадщину. (Проблема „спільноруськості” в дискусії з українського націогенезу початку 30-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України Ін-т історії України, 2004. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 341-342.

-
- ⁸⁰ Петров В. П. Расова теория на послугах германського фашизму. – С. 49-71; ЦДАМЛМУ. – Ф. 241. – Оп. 1. – Од. зб. 109. – 140 арк.; Там само. – Од. зб. 19. – 143 арк.; Там само. – Од. зб. 20. – 130 арк.; Там само. – Од. зб. 32. – 150 арк.; Там само. – Од. зб. 33. – 130 арк.; Там само. – Ф. 154. – Оп. 1. – Од. зб. 272 – 26 арк. (Виходячи з того, що рукопис цієї праці написано почерком дружини В. Петрова та на 2-му арк. стоять його ініціали в підкресленні другого посилання тощо, вважаємо, що ця стаття належить В. Петрову. Що ж стосується датування, то вона написана між 1932 р. та 1936 рр. Нижня межа встановлюється тим, що є посилання на працю 1932 р., а верхня – тим, що В. Петров посилається без застережень на праці М. Покровського, чого не могло б бути після засудження останнього в 1936 р.); Там само. – Од. зб. 243 – 80 арк. (Авторство В. Петрова встановлюється за текстуальними збіжностями цього дослідження з іншими працями вченого, притаманною йому стилістикою і проблематикою. Щодо датування, то дослідження було написане не раніше 1930 р., бо в ньому є посилання на працю за цей рік. Але, найімовірніше, дана праця написана наприкінці 1930-х рр., зважаючи на актуалізацію питань етногенезу східних слов'ян).
- ⁸¹ НА ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 2. – Од. зб. 148. – 87 арк. – Арк. 11-14, 22-23.
- ⁸² Там само. – Арк. 14.
- ⁸³ Греков Б. Д. Итоги изучения истории СССР за 20 лет // Известия АН СССР. – 1937. – № 5. – С. 1103.
- ⁸⁴ Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне // Известия ГАИМК. Вып. 72. – М.-Л., 1934. – С. 36.
- ⁸⁵ Алпатов В.М. История одного мифа. – С. 54.
- ⁸⁶ НА ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 2. – Од. зб. 149. – Арк. 98.
- ⁸⁷ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 87.
- ⁸⁸ Див.: Алаторцева А. И. Журнал „Историк-марксист”: 1926–1941. – М.: Наука, 1979. – С. 242.
- ⁸⁹ НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. – Л. 19, 34; Там само. – Ед. хр. 47. – Л. 19; Там само. – Ед. хр. 50. – Л. 27.
- ⁹⁰ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 3-4; Научно-отраслевой архив Института археологии РАН (*далі* – НАО ИА РАН). – Ф. 5. – Ед. хр. 95. – Л. 46.
- ⁹¹ НАО ИА РАН. – Ф. Р-6. – Ед. хр. 31. – Л. 1-2.
- ⁹² В Отделении истории и философии / Вестник АН СССР. – 1940. – № 4 / 5. – С. 166.
- ⁹³ Третьяков П. Н. Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза // Краткие сообщения ИИМК. Вып. 2. – 1939. – С. 3.
- ⁹⁴ Там само. – С. 5.
- ⁹⁵ Там само. – С. 4.

- ⁹⁶ Там само. – С. 5.
- ⁹⁷ А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 10. – Л. 17 -17(об.).
- ⁹⁸ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 95.
- ⁹⁹ Див.: Третьяков П. Н. Некоторые вопросы этногонии восточного славянства // Краткие сообщения ИИМК. Вып. 5. – 1940. – С. 10-16.
- ¹⁰⁰ Див.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 96.
- ¹⁰¹ Третьяков П. Н. Некоторые вопросы этногонии восточного славянства. – С. 10.
- ¹⁰² Там само. – С. 10
- ¹⁰³ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 3-26. Пор.: Артамонов М. И. Спорные вопросы древней истории славян и Руси // Краткие сообщения ИИМК. Вып. 6. – 1940. – С. 3-14.
- ¹⁰⁴ Докладніше про концепцію М. Артамонова – П. Третьякова та інші дослідження радянських археологів див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 229-238.
- ¹⁰⁵ Див.: А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л.5(об.)-65; К. К. В Академии наук СССР // ВДИ. – 1939. – № 2. – С.167.
- ¹⁰⁶ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр.11. – Л. 48-106; В отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 4/5. – С. 164.
- ¹⁰⁷ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 11. – Л. 83; Пор.: Державин Н. С. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М.: Госиздат „Советская наука”, 1944. – С. 48.
- ¹⁰⁸ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 11. – Л. 64.
- ¹⁰⁹ Державин Н. С. Об этногенезе древних народов днепровско-дунайского бассейна // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 282-283.
- ¹¹⁰ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 11. – Л. 83.
- ¹¹¹ Там само. – Л. 88.
- ¹¹² Там само. – Л. 93-94. Докладніше про погляди М. Державіна див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 240-242.
- ¹¹³ Удальцов А. Д. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып. I: № 6. – С. 252-265.
- ¹¹⁴ Див. : А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 1-11.
- ¹¹⁵ Удальцов А. Д. Теоретические основы этногенетических исследований. – С. 254.
- ¹¹⁶ Там само. – С. 256.
- ¹¹⁷ Там само. – С. 256-257.
- ¹¹⁸ Там само. – С. 258.
- ¹¹⁹ Там само. – С. 258.
- ¹²⁰ А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 5(об.).
- ¹²¹ Там само. – Л. 5(об.).

-
- ¹²² Там само. – Л. 6. Докладніше про внесок О.Удальцова в становлення радянської етногенетики див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 304-314.
- ¹²³ Див.: Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 103. – Арк. 25-25(зв.).
- ¹²⁴ Юшков С. В. До питання про походження русі // Ін-т мовознавства АН УРСР. Наукові записки. Т. 1 / Відп. ред. акад. Л. А. Булаховський. – К., 1941. – С. 137-156.
- ¹²⁵ Там само. – С. 136, прим. 1.
- ¹²⁶ Там само. – С. 137.
- ¹²⁷ Там само. – С. 156.
- ¹²⁸ ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. I. – Од. зб. 57. – Док. 1. – Арк. 1-6; Там само. – Док. 2. – Арк. 7-14.
- ¹²⁹ Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С. 376.
- ¹³⁰ ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. I. – Од. зб. 57.– Док. 1. – Арк. 3-3 (зв.).
- ¹³¹ Там само. – Док. 2. – Арк. 12.
- ¹³² Там само. – Док. 1. – Арк. 4.
- ¹³³ Там само. – Арк. 6.
- ¹³⁴ Там само. – Док. 2. – Арк. 12.
- ¹³⁵ Юшков С. В. До питання про походження русі. – С. 155-156. Докладніше про етногенетичні дослідження С.Юшкова див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С. 314-323; Її ж. Розробка теоретичних проблем етногенезу Серафимом Володимировичем Юшковим (1940-і рр.) – С. 105 – 140.
- ¹³⁶ Див.: Цвибак М. М. К вопросу о генезисе феодализма в древней Руси // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества // Известия ГАИМК. Вып. 103. – М., 1934. – С. 86-100.